

ประวัติความเป็นมา รูปแบบโครงสร้างและการบริหาร
ระบบนาเหมืองนาฝายในล้านนา

ลักษณะทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ปรากฏในสังคมล้านนา เป็นเรื่องราวของการกระจายตัวของกลุ่มชนกลุ่มต่าง ๆ ในเขตที่ราบลุ่มเชิงรอยและที่ราบลุ่มเชิงใหม่ ทำให้เกิดลักษณะเด่นชัดของความเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยเทคนิควิธีพื้นฐานตามธรรมชาติในการจัดการควบคุมการใช้น้ำด้วยระบบนาเหมืองนาฝายอันเป็นระบบที่ได้รับการปรับปรุงให้สอดคล้องกับสังคมและความสามารถของคนในชุมชน ร่วมกับการถูกกำหนดโดยสภาพภูมิศาสตร์ จนที่สุดได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งมีการรับส่งถ่ายทอดกันมาอย่างสืบเนื่องในชุมชนจนทุกวันนี้

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับระบบนาเหมืองนาฝายอันเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมล้านนาโบราณนั้น ทำได้โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสาร ประเภทตำนาน พงศาวดาร และกฎหมายเป็นสำคัญ เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเขียนหรือบันทึกด้วยอักษรพื้นเมือง คือ อักษรไทยยวนหรือไทยเมือง ซึ่งเป็นอักษรที่คนในสมัยโบราณนิยมใช้เขียนบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ต่าง ๆ ในบ้านเมือง รวมทั้งเอกสารทางราชการ เช่น กฎหมายด้วย หลักฐาน เอกสาร เหล่านี้ ล้วนแล้วแต่มีคุณค่าทางวิชาการมาก ประเภทหนึ่ง ด้วยเหตุที่ว่า เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ล้านนาส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในตำนานต่าง ๆ มากกว่าที่จะปรากฏในหลักฐานประเภทอื่น ๆ ประกอบกับในปัจจุบันได้มีการศึกษาค้นคว้าและถ่ายทอดเรื่องราวของอาณาจักรล้านนาจากคัมภีร์ใบลานประเภทต่าง ๆ มากขึ้น เป็นการสะดวกต่อการศึกษาค้นคว้าให้เป็นไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาหลักฐาน ประเภทตำนาน พงศาวดารและกฎหมายต่าง ๆ ที่ให้ภาพประวัติศาสตร์สังคมล้านนา เฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับเรื่องราวที่ศึกษานี้ ปรากฏมีข้อจำกัดอยู่หลายประการ เริ่มต้นจากเรื่องช่องว่างในข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์ เรื่องของกำหนดระยะเวลาของเรื่องราวที่ทำการศึกษา ซึ่งอาจจะคลาดเคลื่อน ช้ำซ้อนและกำหนดขอบเขตระยะเวลาแต่ละรัชสมัยไม่ได้แน่นอน

อันสืบเนื่องมาจากตำนาน พงศาวดารเหล่านั้น ส่วนใหญ่เป็นการบันทึก เรียบเรียง
เรื่องราวเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ขึ้นมาจากคำบอกเล่าที่มีการเล่าสืบต่อกันมา
ปากต่อปาก หลายเวลา หลายสถานที่ผ่านการตีความ แปลความหมายและการจัด
ลำดับเหตุการณ์ให้เป็นขั้นตอน และประกอบด้วยเรื่องราวที่เป็นจริงในทางประวัติศาสตร์
กับเรื่องราวที่เป็นนิยายปรัมปราจากจารึกของการบอกเล่าปะปนกันไป โดยการนำมา
จัดอยู่ในกรอบของเวลา สถานที่แน่นอนและแต่ละเรื่อง มีเนื้อหาข้อความจำนวนมาก
โอกาสที่จะเขียนหรือคัดลอกผิดพลาดคงพว่องจึงมีมาก ประกอบกับหลักฐานประเภทนี้
ส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับศาสนา ประเพณี ไม่ใช่เอกสารที่เกี่ยวกับเรื่องราวที่ต้องศึกษา
โดยตรง จึงจำเป็นต้องพิจารณาและแปลความหมายของเรื่องราวด้วยความรอบคอบ
ว่าข้อความที่ถูกต้อง ควรจะเป็นอย่างไรและใช้หลักฐานนั้น ๆ อย่างมีการตรวจสอบ
ประกอบกับหลักฐานเหล่านั้นส่วนใหญ่เขียนขึ้นด้วยอักษรภาษาพื้นเมืองโบราณ ซึ่งแม้จะมี
การถอดความออกมาเป็นภาษาไทยปัจจุบันกันมากขึ้นแล้วก็ตาม แต่ในการใช้เป็นข้อมูล
อ้างอิงต้องใช้เวลาระมัดระวังอย่างมาก เพราะโอกาสที่จะแปลความผิดพลาดทกหล่น
มีมาก อีกทั้งในการตีความหมายก็ประสบกับความยุ่งยาก เนื่องจากคำบางคำที่ใช้
ในภาษาโบราณกับภาษาปัจจุบันไม่ตรงกัน บางคำเลิกใช้ไปแล้วก็มี ที่สำคัญว่านั้น
ก็คือว่า ในการบันทึกนั้น ผู้บันทึกส่วนใหญ่จะเป็นพระสงฆ์ จึงบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ
ด้วยภาษาบาลีและศัพท์ภาษาบาลีแสดงในรูปต่าง ๆ ทำให้ไม่สามารถอ่านและแปลความ
ให้เข้าใจได้ในเวลาอันรวดเร็วนัก จึงจำเป็นต้องใช้เวลาและต้องตีความด้วยความ
ระมัดระวังเป็นพิเศษ ฉะนั้น ในการวินิจฉัยหลักฐานเหล่านี้ต้องมีการเทียบเคียง
ตรวจสอบกับหลักฐานเอกสารประเภทอื่น ๆ เพื่อความถูกต้องแน่นอนของข้อมูลที่จะนำ
ไปอ้างอิงต่อไป

นอกจากนี้ หลักฐานทั้งที่เป็นตำนาน พงศาวดาร และโดยเฉพาะกฎหมาย
ต่าง ๆ ที่ให้ภาพของการจัดระบบนาเหมืองนาฝาย มีการเขียนและคัดลอกสืบต่อ ๆ
กันมา ซึ่งในการเขียน คัดลอกนั้น บางฉบับจะบอกชื่อผู้เขียน ผู้คัดลอกหรือปรากฏชื่อ
ผู้มีอำนาจสั่งให้เขียนให้คัดลอกขึ้นมา รวมทั้งปีศักราชอันเป็นกำหนดระยะเวลาที่เขียน
ที่คัดลอกไว้ด้วย ซึ่งเป็นการช่วยให้ผู้อ่านหรือผู้ใช้เอกสารเหล่านี้เป็นข้อมูลประกอบการ
การศึกษา สามารถทราบหรือประมาณถึงระยะเวลาที่เขียน ที่คัดลอกไว้แน่นอน อ้างอิง

ได้ถูกท้วงท้วงเวลาที่ควร แต่เนื่องจากส่วนใหญ่แล้ว หลักฐานเหล่านี้มักจะไม่ปรากฏ ผู้เขียน ผู้คัดลอก และปีศักราชที่เขียนไว้ จึงเป็นปัญหาสำคัญสำหรับผู้ศึกษาอย่างมาก ในการใช้ข้อมูล การอ้างอิงหลักฐาน เช่น หลักฐานประเภทกฎหมายที่เขียนไว้มีหลาย ฉบับและเขียนขึ้นหลายสมัย บางฉบับมีชื่อเหมือนกัน แต่รายละเอียดแตกต่างกันไป ทำให้เข้าใจว่าได้มีการคัดลอกข้อ ๆ กันมา เช่น กฎหมายมังรายศาสตร์* ซึ่งการไม่ระบุผู้เขียน ผู้คัดลอก ศักราชที่เขียน ที่คัดลอกไว้จึงเป็นการยากที่จะวินิจฉัยได้ว่า ฉบับใดเขียนก่อน เขียนหลัง หรือมีการคัดลอกกันมาอย่างไร ข้อกำหนดเรื่องราว ที่สะท้อนภาพพระบรมนาถเมืองนาฝายและสังคมล้านนาอยู่ในรัชสมัยโยนก อันอาจทำให้ ข้อมูลที่เป็นเรื่องของข้อเท็จจริงผิดพลาด ทำให้น้ำหนักความเชื่อถือได้ของเรื่องราว ที่ศึกษาลดไป แต่การศึกษาเนื้อหา ข้อความและข้อกำหนดคัมภีร์ที่ปรากฏในตำนาน พงศาวดาร และกฎหมายฉบับต่าง ๆ ก็สามารถทำให้เข้าใจสภาพสังคมกับระบบเมือง ฝายได้อย่างดี เมื่อมีการใช้หลักฐานดังกล่าวช่วยการตรวจสอบเทียบเคียงและใช้ร่วมกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ นอกจากนั้นสภาพการเกี่ยวกับการจัดการระบบนาฝาย เมืองฝายที่พบอยู่ในปัจจุบัน ในเขตที่ราบหุบเขาทางตอนเหนือของประเทศไทย เป็นระบบ เมืองฝายขนาดเล็กมากมายที่มีการดำเนินการและดูแลรักษาโดยชาวบ้านเอง เช่น ในเขตอำเภอสารภี เพียงแห่งเดียวมีระบบนาฝายของชาวบ้านอยู่ถึง 4 แห่ง ที่คอยส่งน้ำไปหล่อเลี้ยงพื้นที่ถึง 13,500 ไร่¹ และยิ่งปรากฏว่า ลำเหมืองที่ส่งน้ำ หล่อเลี้ยงที่นาบริเวณดังกล่าวทุกวันนี้บางลำเหมือง เป็นลำเหมือง เดิมที่ปรากฏมาตั้งแต่

* พบว่ากฎหมายมังรายศาสตร์มีอยู่ถึง 5 ฉบับ ซึ่งพบในที่ต่าง ๆ กัน ระบุศักราชปีที่เขียนไว้ในปีที่ต่างกัน ได้แก่ ฉบับเสาไห้ เขียนราว พ.ศ. 2343, ฉบับนอกทอง สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราว พ.ศ. 2169, ฉบับวัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นฉบับที่เรียบเรียงขึ้นใหม่ ไม่ระบุศักราชที่เขียน, ฉบับวัดหมื่นเงินกอง เชียงใหม่ระบุว่าเขียนขึ้นราว พ.ศ. 1772 และฉบับซึ่งอยู่ที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ไม่บอกศักราชที่เขียน

¹ Moerman Michael. Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village, Berkely and Los Angeles University of California P Press, 1968, p.p 50-51.

สมัยพระยามังราย¹

ระบบนาเหมืองนาฝายในดินแดนล้านนานั้น ได้ปรากฏมาตั้งแต่เริ่มมีการตั้งหลักแหล่งชุมชนเมืองแถบที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาต่าง ๆ มีลักษณะเป็นระบบแบบประเพณีดั้งเดิมของท้องถิ่น สำหรับการส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่นาของชาวบ้าน โดยจัดให้อยู่บนพื้นฐานของการร่วมแรงงานกันของชาวบ้านในชุมชนที่ตองอาศัยน้ำจากระบบที่จัดสร้างขึ้น มีรูปแบบการบริหารงานของระบบที่แน่นอน โดยที่ลักษณะการจัดการการบริหารระบบนาเหมืองนาฝายแต่ดั้งเดิมยังคงปรากฏมาถึงปัจจุบันนี้

การจัดการบริหารระบบนาเหมืองนาฝายระคับหมู่บ้านที่พบในปัจจุบัน ปรากฏว่าประกอบด้วยคน 2 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้ควบคุมบริหารระบบ มีหัวหน้าผู้ควบคุมน้ำที่เรียกว่า แก่เหมืองหรือแก่ฝายเป็นผู้นำ ผู้ดูแลรับผิดชอบระบบนาเหมืองนาฝายทั้งระบบ ตั้งแต่การประชุม การตีฝาย การขุดลอกเหมือง คูแลร์รักษาฝาย การแบ่งน้ำ พร้อมทั้งการตัดสินกรณีพิพาทกรณีสัญญา ข้อตกลงของหมู่ฝาย มีผู้ช่วยแก่เหมืองคอยช่วยเหลือแก่เหมืองในทุก ๆ เรื่องตามที่แก่เหมืองบอก และมีลำนน้ำ คือ ผู้ช่วยที่คอยช่วยค้ำนการส่งข่าว การสื่อสารระหว่างแก่เหมืองแก่ฝายกับผู้ใช้น้ำ เช่น ในกรณีการประชุมของกลุ่มเหมืองฝาย ซึ่งถ้ามีผู้ไม่ได้รับข่าวไม่รู้เรื่อง เพราะลำนน้ำไม่ได้บอก ลำนน้ำเองจะถูกลงโทษในการบริหารกลุ่มเหมืองฝายจะแบ่งบทบาทตามลักษณะส่วนที่เป็นงานหรือความหน้าที่ไม่มีการแบ่งบทบาทหรือตำแหน่งบริหารอย่างระบบสมัยใหม่ที่ซับซ้อนนัก และแก่เหมืองที่ได้รับเลือกขึ้นมาบริหารเหมืองฝาย โดยต้องเป็นผู้มีคุณธรรมสูง เสียสละ ยุติธรรม เพราะต้องรับภาระในการจัดแบ่งน้ำเข้านาและตัดสินกรณีพิพาท เช่น การแย่งชิงน้ำที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน และกลุ่มชาวบ้านผู้ใช้น้ำจากระบบในหมู่ฝาย ซึ่งเป็นผู้ใช้แรงงานร่วมกันในการสร้างเหมืองฝายขึ้นมา

เมื่อถึงเวลาเลือกตั้งผู้บริหารเหมืองฝาย ชาวบ้านจะให้ความสำคัญมาก โดยมาประชุมพร้อมหน้ากันในการเลือกตั้ง ถ้าเป็นเหมืองฝายขนาดเล็กจะเลือกกัน

¹ Jack M. Potter. Thai Peasant Social Structure Chicago, University of Chicago Press, 1976 p. 81.

อย่างง่าย ๆ มีการพูดคุยกันแล้วตกลงกันเลย ถ้าเหมืองฝ่ายขนาดใหญ่ขึ้นมาหน่อย ก็ใช้วิธียกมือกันหรือ ถ้าเลือกใครคนไหนก็ให้เดินไปหาคนที่ตนเลือก ส่วนระบบใหญ่ ที่มีสมาชิกจำนวนมากการเลือกตั้งจะซับซ้อนมากขึ้นและทำอย่างเป็นทางการ มีหน่วยราชการเข้ามาเกี่ยวข้องในการเลือกตั้งด้วย ส่วนวาระของผู้บริหารโดยทั่วไปจะ ทำกันไปจนเบื่อหรือตาย คือ ไม่มีวาระถ้าทำไหวก็ทำต่อไปทุก ๆ ปี แต่ถ้าเบื่อก็จะ แจ่งต่อสมาชิกเพื่อเลือกคนใหม่เข้ามาทำงานแทน

ในการบริหารระบบนาเหมืองนาฝ่ายปัจจุบัน กลุ่มเหมืองฝ่ายจะใช้ชื่อบังคับ เหมืองฝ่ายที่เรียกว่า "สัญญาเหมืองฝ่าย" ซึ่งผู้ใช้น้ำร่วมกันร่างและพัฒนาขึ้นมาจากการ ทำงานร่วมกัน ทุกกระยะเมื่อเกิดปัญหาที่จะตกลงเป็นสัญญากันไว้ สัญญานี้มีความเคร่งครัด ค้าง เช่น กฎหมายมังรายโบราณ มีไว้สำหรับลงโทษผู้ละเมิดข้อตกลง เช่น ในการหลบ เลี่ยงไม่มาทำงานและการลักขโมยน้ำ เป็นต้น

สภาพปัจจุบันของการจัดการระบบนาเหมืองนาฝ่ายให้ภาพของความต่อเนื่อง จากอดีตมาจนทุกวันนี้ ไม่ได้เป็นภาพนิ่ง แต่ทำให้มองเห็นภาพของการส่งผ่านทาง วัฒนธรรม เป็นชนบทรรมนิยมประเพณีอย่างหนึ่งของสังคม และในส่วนที่เป็นพฤติกรรม ของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบริเวณที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาที่มีความรู้ความสามารถ ในการใช้เทคนิควิธี เพื่อการเอาชนะธรรมชาติแวดล้อม เพื่อความอยู่รอดของสังคม และยังชี้ถึงความสำคัญของการจัดการระบบนาเหมืองนาฝ่ายที่มีต่อการจักแบบแผน ของสังคม

ประวัติความเป็นมาของระบบนาเหมืองนาฝ่าย

"ระบบนาเหมืองนาฝ่าย" ในความหมายกว้าง ๆ หมายถึง กระบวนการ นำน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติไปสู่บริเวณที่ต้องการน้ำเพื่อการเพาะปลูก ซึ่งในการนี้ จะต้องมี การคิดแปลงสภาพแหล่งน้ำธรรมชาติโดยการเพิ่มสิ่งก่อสร้างเข้าไป เพื่อการ ควบคุมปริมาณน้ำและกำหนดเวลาที่จะได้น้ำมาใช้ให้มีความสอดคล้องกับลักษณะทาง ภูมิศาสตร์ของพื้นที่

คำว่า "เหมือง" และ "ฝ่าย" เป็นคำดั้งเดิมของสังคมล้านนาเองที่ปรากฏ

ใช้เรียกระบบการจัดการท่อน้ำ ระบบที่ใช้น้ำอันเป็นการจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรกรรม
ของท้องถิ่น ดังจะได้พบคำว่า "เหมืองฝาย" อยู่ในตำนาน พงศาวดาร และกฎหมาย
ฉบับต่าง ๆ มาแต่สมัยโบราณทั้งก่อนและหลังสมัยราชวงศ์มังราย¹

คำว่า "ฝาย" เป็นคำภาษาพื้นเมืองล้านนาที่หมายถึง สิ่งก่อสร้างของ
มนุษย์ที่พยายามจะ เปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำ จากลำน้ำธรรมชาติ โดยมีเหตุผลง่าย ๆ
ในการสร้างก็คือ เพื่อให้มีปริมาณน้ำที่เพียงพอที่จะไหลไปสู่ลำเหมือง และคำว่า "เหมือง"
หมายถึง คลองส่งน้ำที่เกิดขึ้นโดยมีกั้นขวางน้ำที่มีความยาวไม่จำกัด มีความกว้างประมาณ
3 เมตรขึ้นไป จะมากกว่าน้อยกว่าขึ้นอยู่กับลักษณะของท้องถิ่นและสภาพของดิน
"เหมือง" คือ ทางเดินของน้ำ เมื่อมีน้ำไหลจากต้นน้ำหรือแหล่งน้ำที่อาจจะ เป็นลำห้วย
หรือแม่น้ำก็ได้ สำหรับปล่อยน้ำเข้าสู่พื้นที่เพื่อการเพาะปลูกต่อไป²

โดยสรุปแล้ว ระบบนาฝายในล้านนา คือ ระบบการจัดการน้ำมาใช้
เพื่อการเพาะปลูก โดยการก่อสร้างสิ่งกั้นขวางที่เรียกว่า ฝายขึ้นมาจากลำน้ำธรรมชาติ
ที่ไหลมาจากที่สูง เช่น ภูเขาหรือที่ลาดชันจนตกลงมาแล้วจะเป็นบริเวณที่น้ำฝนจะมา
รวมกัน ไหลเป็นลำธารลงไปในที่ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศที่ต่ำกว่า เมื่อมีการสร้างฝาย
หรือกั้นกั้นน้ำขึ้นแล้ว น้ำในคอนเหนือฝายก็จะถูกปิดกั้นไว้จนระดับน้ำสูงขึ้นแล้ว ชาวบ้าน
ก็จะช่วยกันขุดลำเหมืองแยกออกไปจากบริเวณที่เป็นฝายกั้นน้ำ น้ำก็จะไหลไปตาม
ลำเหมืองแล้วก็ถูกส่งไปเพื่อเลี้ยงพื้นที่ทำการเพาะปลูกได้ตามต้องการ ซึ่งลักษณะ
การสร้างระบบนาฝายยังคงมีให้เห็นอยู่ทั่วไปในจังหวัดเชียงใหม่
ระหว่างภูเขาภาคเหนือของประเทศไทยเท่านั้น หากยังจะได้พบระบบเช่นเดียวกันนี้

¹ คัง เซ็นปรากฏอยู่ใน พงศาวดารโยนก "ตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ"
หน้า 127, พงศาวดารโยนก หน้า 14 และ ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น
หน้า 35

² สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รายงานการสัมมนาเชิงวิจัย
(รายงานชิ้นต้น) เรื่องการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ เอกสารพิเศษ 3,
2520 หน้า 2

ในบริเวณเขตหุบเขาภาคเหนือของคาบสมุทรอินโดจีนและในเขตสิบสองปันนาของ
พวกไทยลื้อในเขตมณฑลยูนนานตอนใต้ของจีนด้วย¹

ระบบนาเหมืองนาฝายในสังคมล้านนานั้น ไม่อาจจะกำหนดระยะเวลาที่
แน่ชัดลงไปได้ว่า เริ่มปรากฏขึ้นครั้งแรกเมื่อใด ทั้งนี้เนื่องจากหลักฐาน คำาน
พงศาวดารที่กล่าวถึง มีความคลาดเคลื่อนในเรื่องเวลา เหตุการณ์ และสถานที่อยู่บ้าง
เมื่อกล่าวถึงเรื่องเหมืองฝาย แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่า คงจะเกิดขึ้นมาพร้อม ๆ กับ
การเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในเขตที่ราบหุบเขา ดังที่ปรากฏในตำนานเมือง²
เกี่ยวกับการเข้ามาตั้งชุมชนบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มเชิงรอยของคน 2 กลุ่ม คือ
กลุ่มคนไทหรือพวกไท ที่อพยพมาจากตอนบนของกลุ่มน้ำโขงตอนต้นของแคว้นยูนนานในจีน
คนกลุ่มนี้เป็นพวกที่เคยตั้งรกรากในที่ราบลุ่ม รู้จักการทำนาปลูกข้าวเป็นหลักและมีความ
เจริญในทางเทคนิควิทยา เช่น การสร้างเหมืองฝายในการท่อน้ำและระบายน้ำเพื่อใช้
ในการเพาะปลูกพอควร ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเดิมที่มีหลักแหล่งอยู่ในเขตที่สูง
โดยเฉพาะบนคอยตุง กลุ่มนี้มีความก้าวหน้าทางเทคนิควิทยาค่ากว่าพวกไท ยังคงเป็น
พวกทำไร่เลื่อนลอย กลุ่มคน 2 กลุ่มนี้ ได้มีการพบปะกัน สัมพันธ์กัน ทำให้พวกที่อยู่
บนคอยตุง บนที่สูงอพยพเคลื่อนย้ายลงมาสร้างบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มมากขึ้น เกิดมี
การผสมผสานกับชนเผ่าไทที่อยู่บนพื้นราบ จนในที่สุดมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเมือง
เดียวกัน มีหัวหน้าทั้งราชวงศ์ปกครองเป็นรัฐ และสืบอำนาจปกครองต่อมาจนถึง

¹บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ไทยสิบสองปันนา เล่ม 1 (คลังวิทยา : 2498)

หน้า 590 - 593 และ ท.จ.ช., ๓๓ ยศ.9/65 กรมหลวงคำวรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูล กรมขุนสมมทอมรินทร์ ที่ 941/5057 ลงวันที่ 5 กันยายน รศ. 124

²ตำนานสิงหนวัติภูมิ ฉบับสอบค้น หน้า 27 - 32 และพงศาวดารโยนก
"ภาคโยนด ว่าด้วยไทยสมัย : ว่าด้วยการสร้างเมืองนาคพันธุนคร" หน้า 133-138

พระยามังราย ซึ่งเป็นผู้รวบรวมอาณาจักรล้านนา¹

จากหลักฐานที่ปรากฏในตำนานเมืองล้านนาและข้อคิดดังกล่าวข้างต้น ทำให้เข้าใจว่า เมื่อมีการผสมผสานและถ่ายทอดเทคนิควิธีการควบคุมน้ำที่เรียกว่าเหมืองฝายของคนทั้ง 2 กลุ่มแล้ว ระบบเหมืองฝายจึงปรากฏมีการสร้างขึ้นในเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มเชียงราย ฉะนั้น จึงปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับเหมืองฝายอยู่ในตำนานเมืองต่าง ๆ อาทิเช่น พบคำว่า "เหมือง" ชื่อว่าเหมืองน้อยในสมัยจามเทวี² หังยังพบจากหลักฐานต่าง ๆ ถือว่า ผู้ปกครองเป็นผู้ออกคำสั่งให้ขุนนาง อำมาตย์และราษฎรช่วยกันสร้างฝายชุกเหมืองเพื่อนำน้ำมาเลี้ยงไร่นาในเขตเมืองของตน เช่น ตำนานสิงหนวัติ กล่าวถึง การชุกเหมืองฝายสมัยขุนเจือง (พระองค์เชียง) ว่า

พระองค์เชียงกษัตริย์เข้าเสวยเมืองไค้ 11 ปี แล้วท่านก็เสด็จไปสร้างเจดีย์หลังหนึ่ง รวมเกศาธาตุที่ดำแก้ว หัวฝาย ศรีทอง หนตะวันตกเฉียงเหนือ นั้น ก็กระทำบุญฉลองสำเร็จบริบูรณ์... แล้วท่านก็มีพระราชอาญา ไซคนทั้งหลายชุกเหมืองใหญ่ ทอเอาน้ำแม่ใสนั้นออกมาเลี้ยงไร่นา แควนทรายหังมวล³

พงศาวดาร เมืองเงินยางเชียงแสน กล่าวถึงการสร้างเมืองเชียงมั่นของขุนจอมธรรมว่า ทรงเป็นผู้กำหนดให้มีการชุกคลองน้ำที่ชาวเหนือ เรียกว่าชุกเหมือง...⁴

¹ศรีศักร วัลลิโภคม "ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน-พะเยา เมืองโบราณ ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 เมษายน-กรกฎาคม 2524 หน้า 9 และ ชำรงศักดิ์ ทำบุญ "เมืองกั้งเคิมในตำนานพื้นเมืองล้านนาก่อนสมัยหริภุญชัยและเงินยางเขียวลาว : การวิเคราะห์เบื้องต้น" วารสารธรรมศาสตร์ (11 ธันวาคม 2525) หน้า 135-151

²พระโพธิ์รังสี คำแปลจามเทวีวงศ์ : พงศาวดารเมืองหริภุญไชย หน้า 220

³มานิต วัลลิโภคม เรื่องเดียวกัน หน้า 54

⁴ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 "พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน"

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กล่าวถึง การสร้างเมืองเงินยางเชียงแสนในสมัยละ-
จิงกราช บรรพบุรุษของพระยามังราย ในราว พ.ศ. 1181 ว่า ได้ประกาศให้
ราษฎรสร้างเรือสวนไร่นาและเหมืองฝายขึ้น¹

นอกจากนั้น จากการศึกษาทางโบราณคดีได้พบร่องรอยซากเมืองโบราณ
คันดินกั้นน้ำในเขตแคว้นล้านนามากมาย ถึงได้กล่าวแล้วจากบทกอน

การสร้างระบบนาเหมืองฝายในล้านนา ปรากฏมีมาแต่โบราณ นับแต่มี
การอพยพเคลื่อนย้ายและถ่ายทอดเทคนิควิธีการท่อน้ำและระบายน้ำของกลุ่มชน 2 กลุ่ม
ในเขตที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขา เกิดขึ้นมาพร้อมกับชุมชนเกษตรกรรมล้านนา โดยผู้ปกครอง
ส่งเสริมให้ราษฎรจัดสร้างขึ้นมา แต่คงจะยังไม่ปรากฏรูปแบบการจัดระบบที่แน่ชัด
เข้าใจว่าคงจะทำกันอย่างง่าย ๆ ใช้วัสดุเท่าที่สามารถหาได้ง่ายในชุมชน จนกระทั่ง
มาถึงสมัยพระยามังราย จึงได้พบว่ามีการจัดระบบนาเหมืองฝายที่ชัดเจนขึ้น ผู้ปกครอง
ให้ความสำคัญระบบนาเหมืองฝายมากขึ้น ถึงกับมีการตรากฎหมายเป็นกฎข้อบังคับ
เกี่ยวกับระบบขึ้นมากมาย เพื่อช่วยให้ราษฎรมีหน้าที่รับผิดชอบในการสร้างดูแลซ่อมแซม
ระบบนาเหมืองฝาย และมีการลงโทษผู้ละเมิดข้อกำหนดกฎหมาย มีการลักขโมยน้ำ
จากระบบ รวมทั้งยังปรากฏมีข้อกำหนดให้เจ้านาย ชุนนางคอยช่วยเหลือในการสร้าง
ดูแลบำรุงรักษาระบบนาเหมืองฝายด้วย

การที่สมัยพระยามังรายได้ปรากฏมีการจัดระบบนาเหมืองฝายชัดเจนขึ้น
มากก็คงจะ เนื่องจากว่า พระยามังรายเห็นความสำคัญของการทำนาปลูกข้าว ผลิตข้าว
อันจะนำมาเลี้ยงอาณาจักรซึ่งขยายอาณาเขตกว้างขวางขึ้นกว่าเดิมมาก พระยามังราย
จึงทรงถือเป็นภารกิจในการให้การสนับสนุน ส่งเสริมให้ราษฎรช่วยกันสร้างเหมืองฝาย
ดังพบจากคำกล่าวที่ว่า "...หื้อเจ้านายช่วยกันขุดเหมืองแปงฝาย และช่วยกันรักษา
จะได้มีข้าวกินหมค..."² และนับแต่สมัยพระยามังรายเป็นต้นมา กษัตริย์ล้านนา

¹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่
หน้า 4

² สิงฆะ วรรณสัย ถ่ายทอดและเรียบเรียง กฎหมายพระเจ้าล้าน ศูนย์ส่งเสริม
และศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครู เชียงใหม่ 2523 หน้า 3

ทุกพระองค์ได้ยึดถือหลักการส่งเสริมให้มีการสร้างเหมืองฝาย โดยถือว่าเป็นหน้าที่หลักสำคัญประการหนึ่งของกษัตริย์ที่พึงมีต่อบ้านเมือง ก่อราษฎรของพระองค์

รูปแบบและโครงสร้างของระบบนาเหมืองนาฝาย

ระบบนาเหมืองนาฝาย คือ ระบบการกระจายน้ำและจัดสรรน้ำผ่านมาตามแรงดึงดูดของโลก ตามสภาพภูมิประเทศ ที่ปรากฏขึ้นในเขตที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาของดินแดนล้านนา ซึ่งมีโครงสร้างส่วนประกอบทางกายภาพของระบบ ดังนี้

1. ฝาย คือ คันหรือเขื่อนกั้นน้ำเพื่อยกระดับน้ำให้สูงขึ้นจนสามารถชักน้ำเข้าไปยังลำเหมืองไค้ หรือเพื่อการท่อน้ำเข้านา ฝายมีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ถ้าเป็นฝายขนาดใหญ่มักจะเป็นสิ่งก่อสร้างด้วยถาวรวัตถุที่สร้างในแม่น้ำใหญ่ ทำด้วยไม้จริง เช่น ไม้สัก ที่มีความแข็งแรงแน่นหนา ทนทาน บางฝายจะทำของไว้สำหรับเรือแพขึ้นลงไค้สะดวก ฝายใหญ่จะสามารถส่งน้ำเข้าสู่ที่นาไค้เป็นเนื้อที่กว้าง ถ้าเป็นฝายขนาดเล็กจะทำด้วยไม้ไผ่ เป็นโครงปักลงไปในลำธาร แม่น้ำ แล้วใช้ไม้พุ่มหินกรวด ทับถมกันให้แน่นหนา หรือบางแห่งก็ใช้แต่ไม้ไผ่สาน เพราะเมื่อฝนตกลงมา จะพัดพาเอากรวดทรายโคลนตามมาทับถมที่ตาสานไม้ไผ่เอง แต่เมื่อระดับน้ำสูงมากขึ้น ฝายขนาดเล็กมักจะชำรุดเสียหายง่าย ฝายขนาดเล็กเป็นฝายที่ใช้ไค้ชั่วคราว ต้องมีการซ่อมแซมกันเป็นประจำทุกปี¹

2. เหมือง คือ ร่องน้ำที่ชาวล้านนาขุดขึ้นมาเพื่อใช้ชักน้ำจากฝายมายังที่นาที่ต้องการน้ำ เช่น เหมืองอ้ายฟ้า ขุดชักน้ำจากแม่น้ำปิงที่แม่แตงมาเลี้ยงที่นาทางฝั่งตะวันออก เป็นต้น

3. แถ คือ ห่านบเล็กที่ชาวบ้านสร้างขึ้นกันเหมือง เพื่อยกระดับน้ำในเหมืองให้ไหลเข้าไปยังเหมืองชอยเล็ก ๆ ซึ่งส่วนมากชาวบ้านจะใช้คันไม้ใหญ่ขวางเหมืองไว้ โดยมากจะใช้คันมะพร้าวหรือคันตาล แล้วใช้หินหรือโคลนถมให้แน่น

¹ ไกรศรี นิรมานเหมินทร์ "กฎหมายการชลประทานของพ่อขุนเม็งราย" วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์ 3 มีนาคม 2508 หน้า 15

ซึ่งในปัจจุบันก็ยังพบได้ทั่วไปในเมืองที่ทางกรมชลประทานยังเข้าไปดำเนินงานไม่ได้

4. ค้าง คือ ท่อนขเล็ก ๆ ที่ชาวบ้านสร้างขึ้นปิดกั้นเหมืองขอย ซึ่งเทียบได้กับประตูน้ำ ค้างนี้ชาวบ้านมักจะใช้ต้นไม้เล็ก ๆ (มีขนาดเล็กกว่าไม้ที่ใช้ทำแท) ซึ่งอาจจะใช้พวกไม้ไผ่ก็ได้ ค้างนี้จะทำให้สามารถบังคับน้ำเข้าไปยังเหมืองขอยได้มากน้อยตามต้องการ

5. คันนา คือ คันดินที่ชาวบ้านทำขึ้น เพื่อเก็บรักษาน้ำ เพราะระดับที่นาสูงกว่าไม้เสมอกัน ถ้าไม่มีคันนาก็จะไหลไปอยู่เฉพาะในที่ราบลุ่ม จะทำให้ข้าวกล้าทางตอนบนขาดแคลนน้ำ แต่ทางตอนล่างเกิดน้ำท่วม จึงจำเป็นต้องสร้างคันนา เพื่อเก็บรักษาน้ำและยังเป็นการสะดวกในการระบายน้ำ คันนาจะแบ่งที่นาออกเป็นสวน ๆ เรียกว่า ไร่เมือง ไร่เมืองนี้จะมีขนาดตามความลาดชันของที่นา ถ้ามีความลาดชันมากที่นาก็จะเป็นไร่เล็ก ถ้าชันน้อยที่นาก็จะเป็นไร่ใหญ่ จึงต้องมีคันนาไว้เพื่อรักษาระดับน้ำในแต่ละไร่ให้อยู่ในระดับที่เหมาะสมเสมอ

6. เหมืองชันน้ำ หรือที่บางแห่งเรียกว่า เหมืองน้ำทิ้ง คือ เหมืองที่ชาวนาขุดขึ้น เพื่อใช้เป็นร่องระบายน้ำ เมื่อน้ำมากหรือในเวลาที่ไม่ใช้น้ำชาวนาจะระบายน้ำที่เหลือทิ้งลงเหมืองนี้ จากเหมืองชันน้ำจะไหลลงไปทิ้งเหมืองใหญ่

โครงสร้างวัสดุที่ใช้ในระบบนาเหมืองนาฝาย ส่วนใหญ่จะใช้ไม้เป็นส่วนประกอบโครงสร้างหลัก ซึ่งอาจจะเป็นไม้เนื้อแข็ง ไม้แก่น ไม้สักเป็นไม้หลัก หรือไม้ไผ่เป็นไม้หลัก รองลงมาจะมีการใช้ต้นไม้ ไม้พุ่มเล็ก ๆ เศษหิน อิฐ และดิน เป็นส่วนประกอบรอง โครงสร้างที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งของระบบ

การทำงานของโครงสร้างระบบนาเหมืองนาฝาย

ระบบนาเหมืองนาฝายประกอบด้วย ฝายขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ตามความสำคัญ และลำคลองสาขาที่ขุดที่นาฝายเรียกว่า ลำเหมือง เพื่อส่งน้ำต่อไปยังพื้นที่เพาะปลูก ลำเหมืองนี้จะมีหลายขนาดเช่นกัน และบางสายจะผ่านพื้นที่เพาะปลูกหลายเจ้าของ ระหว่างเหมืองจะมีประตูน้ำที่เรียกว่าค้าง ที่สร้างขึ้นเพื่อควบคุมการส่งน้ำและชักน้ำ

ฝายจะประกอบด้วยหลักฝายที่เป็นไม้ท่อนยาวประมาณ 1 - 1.50 เมตร
 เสียบปลายให้แหลม เพื่อตอกปักลงไปในดินใต้พื้นแม่น้ำลำธาร จำนวนนับพัน ๆ คัน
 ตอกลงไปจนสามารถปิดกั้นน้ำในแม่น้ำไว้ได้ ในการตอกจะทำการตอกเป็นชั้น ๆ
 แล้วอีกค่ายกรวด หินหรือทรายแล้วตอกหลักฝายซ้อนขึ้นไปอีก โดยให้มีความลาดเท
 ทางด้านท้ายน้ำแบนกว่าด้านเหนือน้ำจนสูงพอแก่ความต้องการ ฝายนี้จะทำหน้าที่ใน
 การทหน้าที่ไหลริน ๆ อยู่ในท้องน้ำ ให้สูงขึ้นมา แล้วซุกเหมืองจากเหนือฝายชักน้ำ
 ผ่านลำเหมืองเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก โดยให้ความลาดชันของลำเหมืองน้อยกว่าพื้นที่ซึ่งซุก
 ผ่านไป พอน้ำไหลไปถึงพื้นที่ซึ่งมีระดับต่ำกว่าสันฝายแล้ว น้ำก็จะไหลออกจากลำเหมือง
 เข้าสู่ที่นาได้ จนถึงการแบ่งน้ำให้ไปถึงพื้นที่นาทุก ๆ แปลงได้ โดยการซุกเหมืองไส้ไก่
 หรือคันและคูน้ำในการสร้างฝายและซุกเหมืองนั้น จะสร้างขึ้นตามกระแสน้ำ เพื่อช่วย
 ให้น้ำไหลไปตามธรรมชาติไปสู่ช่องทางที่น้ำไหลไปตลอดฤดูพื้นที่นา

การทำงานเป็นส่วนที่เป็นช่องประตูน้ำหรือค้ำงั้น จะคอยรับน้ำจากลำเหมือง
 เพื่อส่งต่อไปยังพื้นที่เพาะปลูก ความจุของค้ำงั้นจะได้รับการปรับระดับให้มีขนาดเท่ากับ
 ลำเหมือง เพื่อให้แน่ใจว่าพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมดจะสามารถรับน้ำที่แบ่งปันกันได้ตาม
 กำหนดที่สมควร โดยส่วนใหญ่ค้ำงั้นจะมีความกว้างประมาณ 5 เมตร ส่วนที่เป็นค้ำงั้นนี้
 เรียกว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะเป็นก้วกำหนด การแบ่งส่วนของน้ำให้ผู้ใช้น้ำในระบบได้รับ
 โดยเท่าเทียมกัน ค้ำงั้นจะอยู่ติดต่อกับส่วนที่เรียกว่าแค ซึ่งจะตรึงยึดติดอยู่กับที่ในระดับ
 น้ำแน่นอน แคแต่ละอันถูกสร้างขึ้นมากด้วยเสาไม้ขนาดกว้างประมาณ 5 - 20 เซนติเมตร
 ยาวประมาณ 6 เมตร วางข้ามปิดปากประตูน้ำอยู่

ในช่วงฤดูแล้งและคันฤดูฝนน้ำในแม่น้ำลำธารจะไหลลงสู่ปากประตูน้ำ
 และเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อได้รับน้ำฝน จะทำให้ฝายมีน้ำล้นขึ้นมาและไหลล้นฝาย
 เข้าสู่ลำเหมืองผ่านค้ำงั้นและแคที่ปิดกั้นอยู่

ช่วงฤดูฝนและฝนชุกมาก ๆ จะปรากฏว่า ส่วนประกอบโครงสร้างเหมือง
 ฝายจะถูกทำลายเสียหาย ทำให้ต้องมีการล้างทำความสะอาด ซุกลอกเหมือง ซ่อมแซม
 ฝายที่ชำรุดกันเสมอทุกปี โดยจะมีการทำกันเป็นระยะ ๆ และมีการจัดแบ่งหน้าที่
 รับผิดชอบกันอย่างใกล้ชิดส่วนในระหว่างผู้ได้รับประโยชน์จากระบบ

รูปแบบโครงสร้างของระบบนาเหมืองนาฝายที่พบในล้านนานั้น เรียกได้ว่าเป็นรูปแบบโครงสร้างที่ดีมีประสิทธิภาพที่ได้มีการพัฒนาขึ้นมาอย่างสม่ำเสมอภายใต้สภาพความจำกัดของความรู้ทางเทคนิควิธีของชาวล้านนา นับแต่สมัยโบราณมา อีกทั้งยังเป็นโครงสร้างที่อยู่บนพื้นฐานของสภาพและอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

ลักษณะของฝายที่ปรากฏในลุ่มน้ำล้านนา พอจะจำแนกได้ดังนี้

1. ฝายหิน* ซึ่งเข้าใจว่า จะเป็นการสร้างฝายแต่โบราณที่อาจจะในช่วงก่อนสมัยพระยามังรายก็ได้ ทั้งนี้เนื่องจากพบหลักฐานที่กล่าวถึงไว้เพียงแห่งเดียวเท่านั้นที่ระบุว่า มีการขุดหินทำเป็นท่อนบิกันคั่นน้ำขละนที (แม่น้ำโขง) มีให้น้ำไหลแรง¹

2. ฝายไม้ ปรากฏหลักฐานที่เข้าใจว่า คงจะเริ่มขึ้นครั้งแรกในสมัยจามเทวีวงศ์ แถบเมืองหริภุญชัย ใกล้แม่น้ำกวัง มีฝาย ซึ่งเรียกว่า ฝั้งแกนหรือฝั้งแพนโพ้น แปลว่า ฝายที่ทำด้วยไม้กระดานปรากฏอยู่² ซึ่งจริง ๆ แล้วคงจะไม่ใช้ไม้กระดานแผ่นใหญ่ แต่คงจะเป็นหลักฝายไม้ไผ่หรือไม้สักที่ทำเป็นหลักทอกลงในดินเท่านั้น

สำหรับฝายไม้ไผ่ได้มีการแบ่งแยกออกเป็น 2 ชนิดด้วยกัน คือ

2.1 ฝายไม้ไผ่ ซึ่งเป็นไม้ไผ่ขนาดใหญ่ ที่เรียกในภาษาพื้นเมืองว่า ไม้ซาง มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 4 - 5 นิ้ว หรือมากกว่านั้น โดยจะนำมาทักเป็นท่อน ๆ ยาวประมาณ 1 - 1.50 เมตร เลี่ยมปลายให้แหลมเป็นหลักฝายทอกลงไปในดินใต้พื้นน้ำ การสร้างฝายไม้ไผ่จะพบได้ในลุ่มน้ำใหญ่ ๆ หลายสาย เช่น ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำกวัง ลักษณะการสร้างก็จะสร้างบิกันขวางทางลุ่มน้ำไปตลอดสาย

¹พงศาวดารโยนก หน้า 127

* แต่ปัจจุบันยังมีจักชื่อวัดฝายหิน ซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นบริเวณที่ตั้งของฝายหินอีกแห่งหนึ่งแต่โบราณมาก็ได้

²พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า ตำนานมูลศาสนา หน้า 162

เพื่อยกกระดาน้ำให้สูงขึ้นพอที่จะมีแรงจกส่งน้ำเข้าสู่ลำเหมืองต่อไป

ตัวอย่าง ฝายไม้ไผ่ ซึ่งยังคงใช้สืบมาจนทุกวันนี้ เช่น ฝายท่าศาลา หรือฝายพญาคำ ฝายแม่ฟ้าผ่า

2.2 ฝายไม้เนื้อแข็ง หรือไม้จริง อันไค้แก่ ไม้สัก เป็นหลักฝาย

แต่เนื่องจากฝายไม้เหล่านี้ สร้างขึ้นจากวัสดุที่ไม่ถาวร จึงพังทลายง่าย ทำให้ต้องมีการซ่อมแซมสร้างใหม่เสมอ ในการซ่อมก็จะใช้ไม้ไผ่ ไม้สัก ซึ่งเป็นหลักฝายทอดลงไปในช่วงที่ตัวฝายเสียหายจนแน่น แล้วใช้ไม้ไผ่ลำใหญ่หรือไม้หลักอื่น ๆ มาซัดสานให้ขวางไปมาเพื่อให้แน่นขึ้น หรืออาจจะเจาะรูเสียบร้อยกันไว้เพื่อกันหลุด หรือตอกค้ำยลิมในกรณีที่ดินเซตนั้นหาไม้เนื้อแข็งไค้ลำบาก

3. ฝายไม้ชนิดเสริมค้ำยหิน หรือเรียกว่าฝายหินซึ่งมักจะสร้างกันลำน้ำที่มีขนาดเล็ก เริ่มค้ำยการปักหลักและวางฐานค้ำยหินที่ใส่ในชะลอมสาน วางทับกันแล้วปูค้ำยฟากทับหรือซ้อนค้ำยหินอีกครั้งหนึ่ง

ลักษณะของฝายหิน ฝายไม้ทั้งไม้ไผ่และไม้สัก ฝายไม้ไผ่เสริมค้ำยหินนั้น เป็นลักษณะของฝายที่ปรากฏมาแต่โบราณ เป็นเทคนิควิธีการควบคุมน้ำของชาวล้านนา ในระยะเริ่มแรกที่สามารถใช้ไค้ได้อย่างก็ตลอดมา แม้จะมีข้อเสียที่ก่อสร้างซ่อมแซมกันทุกปีก็ตาม แต่การระบายน้ำสู่ลำเหมืองผ่านฝายเหล่านี้ก็เป็นไปก็วยก็สมำเสมอ จนแม้ในปัจจุบันบริเวณชุมชนหมู่บ้านหรือบริเวณลำน้ำสายเล็ก ๆ ก็ยังคงปรากฏลักษณะของฝายชนิดต่าง ๆ เหล่านี้อยู่ กระทั่งเมื่อมีการตั้งหน่วยราชการ "กรมชลประทาน" ขึ้นมารับผิดชอบงานค้ำยการทน้ำ ระบายน้ำ เพื่อการเกษตรนับแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มา กรมชลประทานไค้มองเห็นความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องหาวัสดุอุปกรณ์ที่แข็งแรงทนทานใช้ไค้ถาวรมาแทนหลักฝายไม้และส่วนประกอบหิน หินทรายอื่น ๆ ที่ทำให้ฝายเสียหายต้องซ่อมแซมทุกปี ดังนั้น จึงไค้ปรากฏลักษณะของฝายอีกประเภทหนึ่ง คือ ฝายคอนกรีตขึ้น

4. ฝายคอนกรีต เป็นฝายที่สร้างขึ้นแทนฝายไม้ หรือฝายหินทั้ง เพราะแข็งแรงทนทานมากกว่า และไม่ตองซ่อมแซมทุกปี อีกทั้งยังทำให้สามารถควบคุมน้ำไค้เต็มที่ เพราะปริมาณการไหลซึมของน้ำที่ออกมาเป็นไปตามที่กำหนด ซึ่งฝายไม้ฝายหิน

ทำไมได้ ฉะนั้น ปัจจุบันจึงพบฝ่ายคอนกรีตมากกว่าฝ่ายไม้ ฝ่ายหิน และมักจะเป็น
ฝ่ายหลักที่มีความสำคัญขนาดใหญ่ ส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่นาจำนวนมาก

เหมืองฝาย อันเป็นรูปแบบของเทคนิควิธีหนึ่งในการเอาชนะธรรมชาติ
แวดล้อมของกลุ่มคนที่ตั้งชุมชนอยู่ในบริเวณที่ราบระหว่างหุบ เขาอันมีแม่น้ำไหลผ่าน
ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตผูกพันอยู่กับการทำนาที่ท้องอาศัยนำมาใช้ประโยชน์ในการทำนา

ระบบนาเหมืองฝายที่ปรากฏขึ้นในสังคมล้านนาขึ้นอยู่กับพื้นฐานของการ
รวมแรงงานกันสร้างและดูแลบำรุงรักษาของกลุ่มคนที่อยู่ในเขตที่ราบ ซึ่งท้องอาศัยนำ
จากเหมืองฝาย สำหรับที่นาของตน โดยเป็นการรวมกลุ่มกันภายใต้ผู้นำ ได้แก่ กษัตริย์
เจ้าเมือง และขุนนางในพื้นที่เป็นผู้นำกลุ่มในการดำเนินการ

การรวมกลุ่มร่วมแรงงานกันของกลุ่มคนในชุมชนที่ทำนาและท้องอาศัยเทคนิค
ในการควบคุมการใช้น้ำจากแหล่งธรรมชาติ ได้สร้างให้เกิดกิจกรรมการสร้างระบบนา
เหมืองฝายร่วมกัน สร้างความสัมพันธ์ของกลุ่มต่าง ๆ นับแต่ กษัตริย์ เจ้าเมือง
ขุนนางและชาวบ้าน ในลักษณะที่ต่อเนื่องระยะยาวด้วยการมีหน้าที่ร่วมกันในการสร้าง
ดูแลรักษาและการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน เกิดเป็นกลุ่มชุมชนเหมืองฝายที่มีการ
ประสานความสัมพันธ์ในการร่วมมือของกลุ่มสังคม ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏเป็น
ประเพณีของชุมชนเหมืองฝายที่ได้รับการนำมาปฏิบัติถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อเวลาผ่านไป กิจกรรมการร่วมแรงร่วมใจสร้างเหมืองฝายของกลุ่มคนที่อาศัย
ตามที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขา แต่เดิมเปลี่ยนไปเมื่ออาณาเขตของบ้านเมืองขยายตัว
ออกไปกว้างขวางขึ้น นับแต่สมัยพระยามังรายเป็นต้นมา อาณาเขตไร่นาชุมชนหมู่บ้าน
ชุมชนเหมืองฝายต่างก็ขยายตามไปด้วย ทำให้มีอาณาเขตคาบเกี่ยวกัน ชุมชนเหมือง
ฝายมีโครงสร้างที่ซับซ้อนขึ้นตามความซับซ้อนของโครงสร้างทางสังคม ผู้ปกครอง
เข้ามามีบทบาทสร้างความสัมพันธ์ในการจัดการเหมืองฝายเพิ่มมากขึ้น ปรากฏว่ามีการ
สร้างกฎเกณฑ์ ข้อบังคับและกฎหมาย สำหรับการจัดการควบคุมนาเหมืองฝาย
เพื่อสังคมมากขึ้น

การที่อาณาเขตบ้านเมืองขยายกว้างขวางขึ้น โครงสร้างสังคมซับซ้อนมากขึ้น

เป็นผลให้ชุมชนเมืองฝ่ายเดียวขยายขอบเขตออกไปครอบคลุมบริเวณพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านหลายหมู่บ้านซับซ้อนมากขึ้น ทำให้กิจกรรมเกี่ยวกับนาเมืองนาฝ่าย การจัดการควบคุมดูแลรักษาได้มีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย มีรูปแบบของการจัดการ ผู้ดำเนินงานที่เป็นระบบมากขึ้นได้มีการนำเอากฎหมาย ข้อบังคับและแบบแผนการจัดการอย่างเป็นระบบมาใช้ในการควบคุมการใช้น้ำ ในการสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะของการประสานงานกันของชาวบ้านกับผู้ปกครองหรือกษัตริย์และตัวแทนของกษัตริย์ ทำให้รูปแบบการจัดการนาเมืองนาฝ่ายแต่เดิมที่ค่อนข้างจะเป็นอิสระอยู่บ้าง ถูกนำเข้าสู่การจัดการเป็นระบบนาเมืองนาฝ่าย ที่มีการบริหารงานเป็นขั้นตอน ประกอบด้วยบุคคลผู้เกี่ยวข้องหลายกลุ่มมากขึ้น เป็นระบบที่มีการจัดการบริหารที่มีระเบียบ กฎเกณฑ์ที่แน่นอน มีความซับซ้อนมากขึ้น

การบริหารงานระบบนาเมืองนาฝ่าย

ระบบนาเมืองนาฝ่ายในสังคมล้านนามีมาแต่โบราณ โดยอยู่บนพื้นฐานการทำงานร่วมกันของชาวบ้าน ในการสร้างการบริหารอยู่ภายใต้การนำของผู้นำชุมชน ซึ่งมุ่งที่จะใช้ประโยชน์จากระบบนาเมืองนาฝ่ายให้ได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

อย่างไรก็ตามได้มีการศึกษาและปรากฏเป็นข้อสรุปไว้ว่า ระบบนาเมืองนาฝ่ายในล้านนาแบ่งตามลักษณะ การจัดออกได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับชาวบ้าน และระดับรัฐ¹ สำหรับระบบนาเมืองนาฝ่ายที่จัดการบริหารโดยระดับชาวบ้านหรือไพร่เมืองล้านนา เกิดขึ้นด้วยการลงแรงร่วมมือกันของชาวบ้านเองที่เป็นการร่วมกันทำในชุมชนเล็ก ๆ เป็นการจักระบบที่มีขนาดเล็ก แจกจ่ายน้ำสำหรับพื้นที่นาจำนวนไม่มากนัก โดยที่ชาวบ้านจะร่วมกันทำงานภายในระบบ ตั้งแต่การสร้างฝายชุกเมือง

¹ ไกรศรี นิรมานเหมินทร์ "กฎหมายชลประทานของพ่อขุนเมงราย"
สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 มิถุนายน 2508 หน้า 10 - 11

รวมไปถึงการควบคุมจักรวรรดิ การดูแลรักษาและซ่อมแซมระบบนาเหมืองนาฝาย¹ และระบบนาเหมืองนาฝายที่จัดโดยรัฐ หมายถึง กษัตริย์ หรือเจ้าเมืองและขุนนาง เป็นการจักระบบนาเหมืองนาฝายขนาดใหญ่ ที่สร้างขึ้นบริเวณคันน้ำลำธาร ซึ่งเป็น การยากที่ชาวบ้านจะลงแรงงานร่วมกันทำเองได้ เพราะมีขนาดใหญ่และจัดส่งน้ำไป เลี้ยงพื้นที่จำนวนมาก รัฐจึงต้องเข้ามาดำเนินการจัดการให้ด้วยการ เรียกเกณฑ์แรงงาน ไพร่หรือชาวบ้านมาร่วมกันทำภายใต้รัฐ ในการจัดสร้างการดูแลบำรุงรักษาระบบไปจน ถึงการจัดการในเรื่องระเบียบการจำหน่ายน้ำไปยังพื้นที่นาที่อยู่ในระบบ²

จากการศึกษาเอกสารโบราณต่าง ๆ ไม่พบข้อมูลที่จะระบุแน่ชัดได้ว่า ระบบนาเหมืองนาฝายที่เกิดขึ้นจากการร่วมแรงงานกันของชาวบ้านเริ่มขึ้นอย่างไร และเมื่อใด ได้ทราบแต่เพียงว่า ชาวบ้านหรือไพร่ เมืองในสังคมล้านนามีส่วนสำคัญ และถือเป็นหน้าที่ผูกพันอยู่กับระบบนาเหมืองนาฝาย เพื่อชุมชนของตน ดังเช่นที่กำหนด ในกฎหมายมังรายว่า "ควรจัดให้ไพร่มีเวรฉัดเปลี่ยนกันมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝาย ไร่ นา สวน เรือก ที่ดิน 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกตามท่านอง คลองธรรมแต่โบราณกาล"³ แสดงว่า ชาวบ้านหรือไพร่ เมืองคงจะเป็นตัวหลักสำคัญ ในการสร้างเมืองฝายขึ้นมา อยู่บนหลักการร่วมมือร่วมแรงงานกันของกลุ่มสังคม ช่วยกันคิดค้นวิธีการนำน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติมาช่วยในการเพาะปลูก และช่วยใน การดำรงชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมอันเป็นที่ราบระหว่างหุบเขา ซึ่งฝนตกไม่แน่นอนและ แม้จะมีแม่น้ำลำธารไหลผ่านมากมาย แต่ปรากฏว่า น้ำไหลแรงและเร็ว ในสภาพ

¹Kraisri Nimnanahaeminda "The Irrigation Laws of King Mengrai" in *Ethnographic Notes On Northern Thailand* Ed by L.M. Hanks, J.R. Hanks and Lanristion Sharp, Cornell University, Ithaca, New York 1965, p. 1.

²ธีเกษฎ์ ทารอเบ้ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจไทย" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 73 และ 76

³ประเสริฐ ณ นคร มังรายศาสตร์ ฉบับเส้าไห้ หน้า 5

แวกลอมกั๋งกล่าว ถ้ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตที่ราบต่ำไม่สามารถจัดหาเทคนิควิธีการควบคุมน้ำหรือไม่สามารถนำเอาน้ำมาใช้ในพื้นที่เพาะปลูก โดยผ่านระบบนาเหมืองนาฝายได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว น้ำก็จะไหลลงสู่ที่ราบทั้งหมด จะทำให้กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณกั๋งกล่าว ก็จะไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ฉะนั้น จึงทำให้ระบบนาเหมืองนาฝายได้กลายมาหรือพัฒนาขึ้นมาที่มีความสำคัญ และเป็นลักษณะ เฉพาะแบบประเพณี กั๋งเดิม เฉพาะของชาวล้านนาที่ยังคงอยู่ได้รับการถ่ายทอดต่อมาจนทุกวันนี้ ขณะที่ลักษณะธรรมชาติของพื้นที่ในดินแดนล้านนาได้เป็นตัวกำหนดรูปแบบการสร้างระบบนาเหมืองนาฝาย ก็ได้เป็นตัวกำหนดบทบาทและกลไกในการจัดการบริหารระบบ กั๋งที่ปรากฏมาแต่โบราณว่า ชาวย่านได้ทำการบุกเบิกที่ดิน ป่าร้าง ให้เป็นที่นาทำการเพาะปลูก และสร้างเหมืองฝายขึ้นมาทดน้ำและระบายน้ำเข้าสู่ที่นาของตน ด้วยการร่วมแรงงานกัน อันเป็นการรวมกลุ่มของคนที่มีความสัมพันธ์กันในการใช้น้ำจากแหล่งเดียวกัน ซึ่งกล่าวได้ว่า ระบบนาเหมืองนาฝายในสังคมล้านนานั้นมีขึ้นโดยชาวย่านหรือไพร่เมืองร่วมแรงกันสร้างขึ้น และบริหารงานร่วมกันในระคับชุมชน กั๋งเช่นที่ ไกรศรี นิมมานเหมินทร์ ได้กล่าวถึงการจัดระบบนาเหมืองนาฝายโดยชาวย่านกันเองไว้ว่า

เมื่อพวกเขาต้องการน้ำ พวกเขาจะไม่ชักช้าในการสร้างระบบชลประทาน และไม่จำเป็นที่พวกเขาจะตองร้องขอให้รัฐเข้ามาทำให้พวกเขา เมื่อใดก็ตามที่แรงงานและเงินพร้อม พวกเขาจะรวมกันและเริ่มก่อสร้างระบบชลประทานของพวกเขาขึ้นมา และนี่ก็คือเหตุผลที่ทำให้การร่วมแรงกันทำการชลประทานของประชาชนได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วในภาคเหนือมากกว่าที่อื่น¹

ในการร่วมแรงงานกันของกลุ่มคนผู้ใช้น้ำจากแหล่งน้ำเดียวกันนั้น การบริหารภายในระบบนาเหมืองนาฝายนับแต่สมัยโบราณมาเป็นไปโดยเรียบง่าย ไม่พบหลักฐานข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาวย่านในระบบ ก็เนื่องมาจากว่า ชาวย่านทั้งหลายเชื่อถือ

¹ Kraisri Nimmanaheaminda. "The Irrigation Laws of King Mengrai" In *Ethnographic Notes On Northern Thailand* Edited by L.M. Hanks, J.R. Hanks and Lauristion Sharp. Cornell University, Ithaca, New York 1965, p. 2.

เช่นเดียวกันว่า เมืองฝายสามารถสร้างบางสิ่งบางอย่างให้ชุมชนได้ความค
 ก้องการ เพราะถ้าปราศจากเมืองฝายแล้วก็จะไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้ ผลผลิต
 ก็จะไม่เพียงพอในการบริโภค ดังกล่าวที่ว่า "ถ้าปราศจากเมืองฝาย ก็จะไม่ม
 ีข้าวเพียงพอที่จะกิน หรือไม่มีข้าวเป็นเจ้ากิน"¹ นอกจากนี้ กลุ่มคนในชุมชนเมือง
 ฝายยังมีความเชื่อร่วมกันเกี่ยวกับเรื่องของผีวิญญาณที่ประจำเมืองฝาย ว่าเป็นตัว
 บันดาลให้การ เพาะปลูกและผลผลิตเป็นไปด้วยดี ดังนั้น จึงมีการสร้างศาลเทพารักษ์
 หรือที่อาศัยของผีวิญญาณ ที่เรียกว่า หอมูชาฝาย ขึ้นประจำเมืองฝายแต่ละแห่ง
 เพื่อไว้สำหรับเป็นที่สักการะผีวิญญาณของเมืองฝาย ซึ่งแนวความคิด ความเชื่อ
 ดังกล่าวนี้นับเปรียบเทียบกฎหมายที่จะเป็นข้อกำหนด กฎระเบียบวิธีสำหรับชาวบ้านยึดถือ
 ปฏิบัติตาม เป็นข้อกำหนดของสังคม เพราะฉะนั้นจึงไม่พบปัญหาการขัดแย้ง กรณีพิพาท
 ในการแบ่งปัน การจัดสรรน้ำ ประกอบกับชุมชนที่ตั้งขึ้นแต่แรกนั้น ยังไม่มีอาณาเขต
 กว้างขวาง ผู้คนในสังคมมีไม่มากนัก ข้อกำหนดสังคมดังกล่าวจึงเพียงพอที่จะควบคุม
 ให้สังคมเป็นระเบียบได้อย่างดี

นอกเหนือไปจากการมีชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มจัดการสร้างเมืองฝาย ด้วยการ
 ร่วมแรงงานกันเองแล้ว จากหลักฐาน ทำนายน พงศาวดาร และกฎหมายต่างก็แสดง
 ถึงว่า รัฐ คือ กษัตริย์และขุนนาง ได้มีส่วนร่วมในการ เป็นผู้ชี้แนะแนวทางในการสร้าง
 หรือมีส่วนร่วมในการสร้าง การบริหารระบบนาเมืองฝายร่วมกับชาวบ้านอีกด้วย
 ในลักษณะของการเรียกเกณฑ์แรงงานชาวบ้านให้มาร่วมกันสร้างและดูแล เฉพาะอย่างยิ่ง
 เมืองฝายขนาดใหญ่ตามลำน้ำสายสำคัญ ๆ เช่น ลำน้ำแม่ปิง ลำน้ำแม่กลาง ลำน้ำ
 แม่ชาน เป็นต้น ดังระบุอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ อาทิเช่น ในประชุมพงศาวดาร
 ภาคที่ 61 กล่าวว่า "พระองค์เชียงใหม่มีพระราชอาชญาให้คนทั้งหลายช่วยกันขุด
 เมืองใหญ่ คือเอาน้ำแม่ใสนั้นออกมาเลี้ยงไร่นา แคว้นทรายทั้งหมด"²

¹ Ibid.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 หน้า 67.

ซึ่งกล่าวไว้ตรงกันในตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น และพงศาวดาร
โยนก¹

หลักฐานสำคัญที่ปรากฏสืบมาจนทุกวันนี้ แสดงถึงการที่รัฐ อันได้แก่ กษัตริย์
และขุนนาง เข้ามามีส่วนในการสร้างเมืองฝ่ายที่มีขนาดใหญ่ เกิดกึ่งชาวบ้านที่จะ
ร่วมแรงงานกันเอง ด้วยการเรียกเกณฑ์แรงงานชาวบ้านให้มาร่วมกันจัดทำอยู่ภายใต้
การควบคุมและจัดการบริหารของรัฐ ดังเช่น กรณีเมืองอัยฟ้า ที่ปรากฏใน
เขตแดนล้านนา โดยอัยฟ้าขุนนางของพระยามังรายที่รับอาสาเข้าไปดำเนินฤๅษโบาย
ในการยึดหรือพิชิต รัชสมัยพระยาอัยฟ้า ตามที่พบในตำนานต่าง ๆ ที่เล่าเหตุการณ์
การขุดเหมืองแข็งหรือเหมืองอัยฟ้าว่า เกิดขึ้นมาจากการเรียกเกณฑ์แรงงานชาว
เมืองหรือพิชิตมาช่วยกันขุดลำเหมืองขนาดใหญ่ จากเหนือเมืองหรือพิชิตผ่านบริเวณ
ไร่นาที่แล้งน้ำไปถึงบริเวณลำน้ำแม่กวอง ในเมืองหรือพิชิต ซึ่งปรากฏในหลักฐานระบุว่า
เมืองนี้มี ความยาวทั้งสิ้น 17,000 วา (34 กิโลเมตร) นับแต่เหนือสบแม่แตง
(ปากน้ำแตง) ทางฟากตะวันออกของลำน้ำบึงล่องมา การขุดเหมืองครั้งนี้เรียกได้ว่า
เป็นการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ล้านนา โดยใช้คนที่เกณฑ์
มาจากพื้นนาต่าง ๆ วันละ 5 หมื่น และกองเรียก (กองทหาร) ของพระยาอัยฟ้าอีก
วันละ 8 หมื่นคน²

ในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่มาร่วมขุดเหมืองครั้งนี้เป็นไปในลักษณะของ
การบังคับให้มาสร้าง ความทุกข์ยากไม่พอใจในหมู่ไพร่เมืองหรือพิชิตอย่างยิ่ง จึงปรากฏ

¹มานิต วัลลิโภคม ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 54 - 57
และ พงศาวดารโยนก หน้า 144

²พระยาประชาภิจักรจักร พงศาวดารโยนก หน้า 254, ตำนานสิบห้า
ราชวงศ์ เล่มที่ 1 บัญชีที่ 2 หน้า 113 - 115 และคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสาร
ทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ จากต้นฉบับใบลานอักษรไทยยวน
2514 หน้า 17

มีความพยายามที่จะก่อสร้างเพื่อหลบหนีจนทำให้เหมือนนี้ปรากฏชื่อว่า เมืองขึ้น¹ แต่ที่สะท้อนภาพของการสร้างระบบนาเมืองนาฝ่ายขนาดใหญ่เกินกลางชาวบ้าน รัฐก็จะเป็นผู้เข้ามาช่วยเหลือ ค่าเนนการเสียเอง

สาเหตุที่รัฐ หมายถึง กษัตริย์ และขุนนาง เข้ามามีส่วนในการจัดสร้าง และการบริหารระบบนาเมืองนาฝ่ายในล้านนาคงจะเนื่องมาจาก

1. รัฐ เห็นว่า ระบบนาเมืองนาฝ่ายบริเวณแม่น้ำสายใหญ่ ๆ และมีความสำคัญต่อบ้านเมืองย่อมจะเกินกำลังของชาวบ้านที่จะร่วมกันทำงาน
2. ระบบนาเมืองนาฝ่ายมีความสำคัญทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ทั้งนี้เพราะระบบนาเมืองนาฝ่ายเพื่อการเกษตรกรรมเป็นปัจจัยในการเพิ่มผลผลิตข้าว ควบคุมผลผลิตเพื่อนำมาเลี้ยงชีพของชาวล้านนา และยังเป็นเสมือนในยามศึกสงครามอีกด้วย ทำให้รัฐได้พยายามเข้ามาควบคุมการบริหารระบบเอง เพื่อให้ได้ผลผลิตอย่างพอเพียงเลี้ยงสังคม
3. ระบบนาเมืองนาฝ่ายทำให้รัฐสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมกำลังคนได้ในระดับหนึ่ง เช่น ที่ปรากฏมีการควบคุมกำลังคนตามลำดับชั้น เป็น หัวสิบ ขุนนายฝ่าย ลูกฝ่าย เป็นต้น

การที่รัฐเข้ามาจัดการบริหารระบบนาเมืองนาฝ่ายนี้ จะพบว่า รัฐเข้ามาจัดการอยู่ใน 2 ทาง คือ

1. โดยทางตรง คือ รัฐเข้ามาเป็นผู้ชี้แนะแนวทาง เป็นผู้กำหนดให้มีการดำเนินการสร้างและควบคุมบริหารระบบนาเมืองนาฝ่ายเอง ด้วยการเรียกเกณฑ์แรงงานชาวบ้านให้มาร่วมกันสร้าง
2. โดยทางอ้อม คือ รัฐเป็นผู้ตรากฎหมาย ข้อบังคับและระเบียบวิธีปฏิบัติ

¹ถิ่น รัตนก "เมืองอ้ายฟ้า" จุลสารโครงการคำวรา 3 กรกฎาคม - กันยายน 2519 หน้า 96

ให้ชาวบ้านที่อยู่ในระบบเป็นผู้กระทำคาม มีการกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้กระทำผิดคือ
ข้อตกลง กฎเกณฑ์ของระบบ

สืบเนื่องมาจากลักษณะธรรมชาติของพื้นที่ราบกว้างใหญ่ระหว่างหุบเขา
ที่มีแม่น้ำสายใหญ่ ๆ ไหลผ่านเป็นตัวกำหนดให้เกิดสังคมเกษตรกรรมขนาดใหญ่ เกิดการ
จัดระบบนาเหมืองนาฝายให้มีขนาดใหญ่ ซึ่งมีความซับซ้อนของระบบการทำงาน การดูแล
บำรุงรักษาและมีความต้องการแรงงานจำนวนมากในการทำงานของคนกลุ่มใหญ่
จึงต้องมีผู้นำในการสั่งการคอยให้คำแนะนำและประสานงานคอยดูแลอย่างใกล้ชิด
เพื่อให้การทำงานของระบบเป็นไปด้วยดีจึงจำเป็นต้องมีการสร้างกฎเกณฑ์ข้อบังคับ
ที่ละเอียดเคร่งครัด และมีการแบ่งแยกบทบาทหน้าที่ของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
กับระบบให้แตกต่างกันไป ซึ่งพบได้จากกฎหมายหลาย ๆ ฉบับที่ปรากฏนับตั้งแต่สมัย
พระยามังรายเป็นต้นมา อาทิเช่น กำหนดให้มีขุนนางทำหน้าที่ในการเรียกเกณฑ์ที่
แรงงานและคอยชักชวนให้ชาวบ้านมาร่วมกันสร้างเหมืองฝายที่เรียกว่า "พ่อเวียง
นายการ"¹

ข้อกำหนดที่ระบุถึงชาวบ้านให้มีหน้าที่จะต้อง "ผลัดเปลี่ยนกันมาทำงาน
ผลัดเปลี่ยนกันอยู่บ้าน เพื่อทำการสร้างเหมืองฝายไร่นา เลือกสวน..."² อีกทั้งยังมี
ข้อกำหนดและบทลงโทษสำหรับชาวบ้านที่ไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ไม่ให้ความร่วมมือในการใช้
แรงงานร่วมกันว่า ชาวบ้านที่รวมกลุ่มใช้น้ำจากระบบนาเหมืองนาฝายเดียวกันจะต้อง
ส่งแรงงานมาช่วยกันในการทำเหมืองฝาย เช่น ระบุว่า "...มีเค้านั้นเย็บะถั่ว
เหมืองฝาย ห้อมันช่วยแปง คามกำลัง..."³ หรือที่กล่าวถึง การให้ชาวบ้านมีส่วน

¹พระยาประชาธิปไตยจักร พงศาวดารโยนก หน้า 255

²ประเสริฐ ๗ นคร มังรายศาสตร์ ฉบับเชียงใหม่ "โบราณหน้าที่
5 - 6" เอกสารอันคัมที่ 10 วิทยาลัยครูเชียงใหม่ หน้า 3

³มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน 65, มังรายศาสตร์ ฉบับเส้าไห้ 54,
มังรายศาสตร์ ฉบับเชียงใหม่ 26, 65 และมังรายศาสตร์ ฉบับนอทอง 52 อ้างถึงใน
อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ประชุมกฎหมายเกษตร เอกสารลำดับที่ 1 วิทยาลัยครูเชียงใหม่
2527 หน้า 6

ร่วมในการทำนาเหมืองฝายร่วมกัน แต่ปรากฏมีการละเมิดไม่ปฏิบัติตามทั้งยังทำการ
ลักขโมยน้ำจากเหมืองฝายที่ตัวไม่ยอมร่วมทำด้วยจะต้องถูกลงโทษ เสียค่าปรับใน
อัตราต่าง ๆ กันไป หรืออาจถูกทำร้ายร่างกายเป็นการตอบแทนก็ได้เช่น

ผู้โคบายแปลงเหมืองแปงฝายสักเมค มันไฟล็กเอาน้ำ ท่านที่หัวแตกปล่อยเสีย
บอ้นค่าหัวใหม่ 110 เงิน ฉิมยังไฟล็กเลาหัวชาเสียกับที่นั้น¹

และ ผู้โคบายได้แปงเหมืองฝายช่วยท่าน พ้อยไฟล็กเอาน้ำเหมืองท่านเมื่อโคกะก็
หันแล้วหมักเอาหัวแตกแล้วปล่อยเสีย ยังบั้งกุมลักหัวชาเสียกับที่ บอ้นคหัวใหม่
รอยบาทเงินเทอะ¹

กฎเกณฑ์ บทลงโทษต่าง ๆ ที่ตราขึ้นนั้นเป็นไปเพื่อการลงโทษผู้ล่วงละเมิด
สิทธิของผู้ใช้น้ำในระบบเดียวกัน และลงโทษผู้กระทำผิดต่อระบบนาเหมืองนาฝาย
ซึ่งในการลงโทษนั้นจะมีทั้งแก่การลงโทษสถานเบา คือ ให้มีการชอชมา การเสีย
ค่าปรับ ไปจนถึงการลงโทษสถานหนัก ถึงขั้นประหารชีวิต ในกรณีทำความผิดต่อการ
อยู่ร่วมกัน การทำงานร่วมกันในสังคมชุมชนเหมืองฝาย ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมยน้ำ
จากระบบหรือการทำให้เหมืองฝายชำรุดเสียหาย³

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานก็ไม่ได้ระบุว่า ได้มีการลงโทษผู้กระทำผิด
ตามกฎเกณฑ์ที่วางไว้นั้น แต่กฎหมายดังกล่าวเหล่านั้นต่างก็แสดงให้เห็นว่า กษัตริย์
ได้มีความพยายามสร้างแบบแผนการจัดการระบบนาเหมืองนาฝาย ให้เป็นแบบอย่าง
เดียวกัน เพื่อความเป็นระเบียบของสังคมและยังเป็นที่ก่อสร้างสังคม สร้างให้เกิด
ระเบียบแบบแผนและความเป็นธรรมขึ้นในสังคม ผ่านการจัดการบริหารระบบนาเหมือง

¹ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน 58 อ่างใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว
เรื่องเดียวกัน หน้า 4

² หักถักมวินิจฉัยบาลีฎีการอม 60 อ่างใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว
เรื่องเดียวกัน หน้า 4

³ ประเสริฐ ๗ นคร มังรายศาสตร์ ฉบับเสาไห้ หน้า 97 และ ไกรศรี
นิมมานเหมินทร์ "กฎหมายชลประทานของพ่อขุนเมงราย" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 3
เล่ม 2 2508 หน้า 12 - 13

นาฝาย ก็จะทำให้เกิดจากกรณีที่มีมีการแจกจ่ายน้ำไปสู่พื้นที่นาของชาวบ้านที่อยู่
 ร่วมกันในกลุ่มชนเหมืองฝายที่ไหลผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ มากขึ้น รวมไปถึงข้ามเมืองต่าง ๆ
 ก็ย่อมจะต้องเกิดปัญหา กรณีพิพาทในระหว่างพื้นที่นาที่ได้รับการแบ่งปันน้ำตามส่วนของ
 สมาชิกในระบบสร้างความยุ่งยากซับซ้อนในการบริหาร แต่เมื่อมีการออกกฎหมาย
 ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ มาใช้บังคับ ก็เกิดการจัดการบริหารระบบที่เป็นอันหนึ่งอัน
 เกี่ยวกัน มีแบบแผนเดียวกัน ผู้บริหารให้ความยุติธรรมในการตัดสินกรณีพิพาท ตามกฎ
 ข้อบังคับที่วางไว้ ก็ย่อมจะทำให้เกิดความเป็นธรรมขึ้นในสังคม และที่สำคัญคือ
 การบริหารระบบนาเหมืองฝายในล้านนา โดยรัฐเป็นไปเพื่อการพยายามควบคุมและ
 จัดระเบียบการผลิต เพื่อการเพิ่มของผลผลิตมาเลี้ยงชุมชนบ้านเมืองที่ขยายตัวไป
 กว้างขวางขึ้น และในการจัดการบริหารระบบนาเหมืองฝาย โดยรัฐเข้ามามีส่วน
 เกี่ยวข้องนี้ เป็นการเข้ามาประสานประโยชน์ และเข้ามาสวมทับเข้ากับสิ่งที่ชาวบ้าน
 รู้และสามารถจัดการด้วยตัวพวกเขาอยู่ก่อนแล้ว และเพื่อให้การเข้ามาของรัฐเป็นการ
 ถูกต้อง เป็นที่ยอมรับของชาวบ้าน จึงเข้ามาผูกพันในลักษณะของการแฝงอยู่กับแนว
 ความคิด คติความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีวิญญาณประจำเหมืองฝาย ตามความเชื่อดั้งเดิม
 ของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้เองรัฐจึงได้ออกกฎหมายขึ้นมาเป็นข้อกำหนด เป็นกฎเกณฑ์
 สำหรับชาวบ้านยึดถือปฏิบัติตาม ในยามที่บ้านเมืองขยายตัว กลุ่มคนในสังคมและชุมชน
 เหมืองฝายมีมากขึ้น ซึ่งเท่ากับเป็นการสร้างความคิดและความรู้สึกผูกพัน เป็นกลุ่มสังคม
 เป็นพวกเป็นหมู่ในเหล่าชาวบ้านผู้ทำนา ใช้น้ำจากระบบนาเหมืองฝายร่วมกัน
 ดังนั้น จึงปรากฏมีกฎหมายหลายฉบับที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับจารีตประเพณีและความ
 เชื่อมเกี่ยวกับหอยุชาฝาย ฝาย เช่น ระบุว่า ถ้าผู้ใดทำให้ฝายชำรุดเสียหาย ถือว่า
 เป็นการกระทำผิดต่อฝาย จะต้องให้ผู้นั้นสร้างหอยุชาฝายขึ้น และทำการบวงสรวง
 ฝายประจำหอยุชาฝายใหม่ ถ้าผู้นั้นทำไม่ได้ก็ให้จ่ายเงินเป็นค่าเลี้ยงคนที่มาทำงานแทน
 พร้อมกับค่าเครื่องบูชาฝาย หรือถ้าไม่ยอมทำตามข้อกำหนดใด ๆ เลย ก็จะต้องเสีย
 ค่าปรับใหม่เป็นเงินจำนวนมากน้อย ขึ้นอยู่กับขนาดของเหมืองฝายที่เสียหาย ดังเช่น

ผู้ใดสรวทศิหอยุชาฝายทวนเสีย ต้องทว่าผิดฝาย หลฝายหลคู้กันเสีย
 หนึ่งนบ่งหอยุชาคิงเกุแล้ว หนึ่งนบ่งเครื่องบูชาบริกิมุหชอบแล้ว หูมั้นนบ่ง
 ฝายไวกังเกา หลมั้นนบ่งหอยุชาหาเครื่องบริกิมุหไค ฝายคิงนบ่งคิ หนึ่งน
 เลียงคาค่ากิมุคนพวกนบ่งฝายนบ่งคอกเทุแล้ว หลมั้นนบ่งสุเลียงคิ หื้อเอาเงิน
 หนึ่งน 50 จายเลียงทังหลาย หลมั้นนบ่งหอยุชา บหเครื่องบูชา เทาจัก

ขอแบ่งฝ่ายคังเกา ออย่าหิมันแปง เต็มว่ามันแปงกับหิมัน ภูเขาชนิดีหือ หิมัน
หาเครื่องปริกัมที่โคกอร แล้วหแบ่งฝ่าย หล้าหาเครื่องบโคกกับสูแปง หล้าฝ่าย
ใหม่หเอาค่า 330 เงินฝายนอย 110 เงิน¹

หลักเกณฑ์ข้อกำหนดบทลงโทษเกี่ยวกับระบบนาเหมืองนาฝายที่ปรากฏใน
กฎหมายมังราย และกฎหมายฉบับอื่น ๆ ที่ตราขึ้นในสมัยราชวงศ์มังรายนี้ แสดงว่า
ในการจัดการและการบริหารระบบนาเหมืองนาฝาย ที่รัฐเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องด้วยนั้น
เป็นไปเพื่อการพยายามควบคุมการใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ต่อ
พื้นที่นาในดินแดนให้มากที่สุด การบริหารงานโดยรัฐผ่านข้อกำหนด กฎหมายต่าง ๆ นี้
ทำให้สังคมมีระเบียบแบบแผนและทำให้ระบบนาเหมืองนาฝายในล้านนาค่า เน้นไปอีกด้วย
ตลอดมา แม้กระทั่งในปัจจุบันก็ยังคงปรากฏมีการบริหารระบบนาเหมืองนาฝายในระดับ
หมู่บ้านที่ค่า เน้นตามสมัยโบราณอย่างใกล้ชิด และถึงแม้ว่าในระยะหลังมากกฎหมาย
ข้อบังคับต่าง ๆ เกี่ยวกับเหมืองฝายจะหมดไป หรือลดความสำคัญ ความเค็ดขาดลงไป
มากแล้วก็ตาม แต่ก็ได้ปรากฏว่า การบริหารระบบที่อยู่บนพื้นฐานการร่วมแรงงานกัน
ของชาวบ้านในชุมชนเหมืองฝายนั้น ยังคงอยู่และโคกกลายเป็นรูปแบบประเพณี
วัฒนธรรมในการร่วมแรงงานกันสร้างเหมืองฝาย การซ่อมแซมเหมืองฝายประจำปี อยู่ภายใต้
ผู้นำเหมืองฝายที่เรียกว่า แก่เหมืองแก่ฝาย

ในการบริหารระบบนาเหมืองนาฝายในสังคมล้านนานั้น ได้ปรากฏมีผู้ทำหน้าที่
รับผิดชอบการบริหารงานระดับขุนนางที่อยู่ในยศ ตำแหน่งแตกต่างกันไป ยศตำแหน่ง
ขุนนางเหล่านี้ กษัตริย์จะเป็นผู้กำหนดขึ้น เพื่อให้ช่วยรับภาระในการจัดสร้างเหมืองฝาย
และการบริหารระบบนาเหมืองนาฝาย ซึ่งเกี่ยวกับขุนนางที่ทำหน้าที่ดังกล่าวนี้
สันนิษฐานว่า คงจะเริ่มมีขึ้นนับแต่สมัยพระยามังราย เป็นต้นมา ทั้งนี้ เนื่องจาก
กฎหมายหลาย ๆ ฉบับที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า ล้วนแล้วแต่เขียนขึ้นในชั้นหลังตั้งแต่
พระยามังรายมาทั้งสิ้น อาทิเช่น

¹ประเสริฐ ๗ นคร เรื่องเดียวกัน หน้า 97, และมังรายศาสตร์ ฉบับ
นอทอง 47, มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน 59, หัตถกัมมวินิจัยบาติฎฐการอม
อ้างใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เรื่องเดียวกัน หน้า 54 - 55

กฎหมายโคสาราษฎร์ได้กล่าวถึง ตำแหน่งขุนนางผู้รับผิดชอบในระบบนา
เหมืองนาฝ่ายไ้วว่า ประกอบด้วย หัวสิบ นายฝ่าย ลูกสิบ ซึ่งหัวสิบ นายฝ่าย จะทำ
หน้าที่ในการรับคำสั่งหนังสือทางราชการ ที่กำหนดวันเดือนปีที่จะกระทำการ ซ่อมแซม
ดูแลรักษาระบบนาเหมืองนาฝ่าย และยังเป็นผู้ทำหน้าที่ป่าวร้อง เรียกเกณฑ์แรงงาน
ชาวบ้านที่เรียกว่าลูกสิบให้เข้ามาทำงานในระบบ ดังปรากฏข้อความว่า

อันหนึ่ง หื้อหัวสิบ นายฝ่ายทั้งหลาย ไค้มารับเอาหนังสืออาชญาควงนี้
กับหอสนามไปไว้กับตัวทุกคน อยาอพระราชอาชญาควงนี้หลูไหลไปไค้เป็น
อันซาค

อันหนึ่ง คั้นเติงเทศกาลเดือน 10 ออกค่า 1 นั้น หื้อหัวสิบนายฝ่าย
ทั้งหลายไค้สอป่าวแกลูกสิบ เจ้าท้าวไผ่มันไค้รู้ตัวเติงกันเลี้ยงทุกคนแล้ว
หื้อไค้ไปตรวจรกรากำซิมกำซาคูแล เอาใจเป็นราชการแท้ อยาหื้อเสียรราชการ
ไปไค้เป็นอันซาค

อันหนึ่ง หื้อหัวสิบ นายฝ่ายทั้งหลาย ไปเสียบเสียงแลลูกท้าวที่ลอมบคั้น
หื้อสอป่าवलูกสิบ ไผ่มันลอมหื้อเติมแถมหื้อค้ออีก¹

นอกจากนั้น ยังปรากฏในตำนานและกฎหมายฉบับอื่นที่ระบุถึง ยศ ตำแหน่ง
ของขุนนางที่ทำให้สันนิษฐานว่าคงจะเป็นตำแหน่งที่มีลักษณะ เฉพาะทางหน้าที่เกี่ยวเนื่อง
อยู่กับการจัดระบบนาเหมืองนาฝ่าย ซึ่งเป็นหน้าที่โดยตรงที่จะหมายถึงขุนนางที่ทำหน้าที่
ดูแล ควบคุมการใช้น้ำ การดูแลบริหารระบบนาเหมืองนาฝ่าย เช่น หมื่นน้ำ หมื่นค่าง²
และจ่าน้ำ³ เป็นต้น และยังพบว่ามีขุนนางดำรงตำแหน่งที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับระบบนา
เหมืองนาฝ่ายโดยตรง ซึ่งส่วนใหญ่คงจะเป็นขุนนางในระดับท้องถิ่นที่ดูเหมือนจะมีความ

¹กฎหมายโคสาราษฎร์ 58 อ้างใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เรื่องเดียวกัน
หน้า 7

²ปรากฏรายละเอียดใน มณี พยอมยงค์ ถ่ายทอดเรียบเรียง คลองพิจารณา
แห่งถอยชนคำ ลักษณะการวินิจฉัยและคดีลึกลับในสมัยพระเจ้าโกนา พระเจ้าทีโลกราช
และพระยอกเชียงราย โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2508 หน้า 6

³หนังสืออนุโลมฎาณกฎหมายโบราณ หักถัดกับวินิจฉัยบาพิฎการอมสมมุติราช
หนังสือปริวรรตจากคัมภีร์โบราณ ชุดตำนานเมืองและกฎหมายล้านนา เอกสารลำดับ
ที่ 3 และ ที่ 4 "โบราณหน้าที่ 10" หน้า 10

สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับชาวบ้าน (ไพร่เมือง) มากกว่าขุนนางตำแหน่งอื่น ๆ ที่กล่าวข้างต้น คือ ประกอบด้วยพ่อเมือง นายบ้าน ท้าวขุนเจ้านาย ไพร่ไท¹

ขุนนางระดับท้องถิ่นที่ทำหน้าที่บริหารระบบนาเหมืองนาฝายของล้านนาเท่าที่พบในหลักฐานต่าง ๆ ดังนี้

1. พ่อบ้าน พ่อเมือง ซึ่งทำหน้าที่ในการปกครองดูแลกิจการทุก ๆ ด้านในระดับชุมชนหมู่บ้าน รวมถึงการคัดเลือกไพร่ร้องให้ไพร่มาทำงานตลอดจนคอยเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ เช่นเดียวกับพ่อเวียงอีกด้วย

2. พ่อเวียง หรือนายการ ทำหน้าที่เรียกเกณฑ์แรงงานจากไพร่เมือง เพื่อให้ไพร่เมืองมาช่วยกันร่วมแรงงานกันในการทำงานรับใช้บ้านเมือง เช่น ทำงานในการสร้างวัด ทำถนน ซุกเหมือง สร้างฝาย

3. นายฝาย หรือขุนนายฝาย หรือกุมเหมือง จะทำหน้าที่ควบคุมดูแลจัดการระบบนาเหมืองนาฝายโดยตรง นั่นคือ การเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่เมืองไปทำเหมืองฝายประจำปี ในช่วงระยะก่อนฤดูกาลทำนา จะเป็นผู้กำหนดวัน เวลาของการทำงาน กำหนดควัสดุอุปกรณ์และแรงงานที่จำเป็นต่อระบบ ทั้งยังต้องคอยทำหน้าที่ในการตรวจตราดูแลระบบนาเหมืองนาฝาย ควบคุมการจัดสรรแบ่งปันน้ำให้ไพร่เมืองที่ทำนาอยู่ในระบบ ดังที่ระบุไว้ในคลองพิจารณาแก่งถ้อยชนคำว่า ...ขุนนายฝายกับอ้ายหมอผู้หลาน มันเป็นหมื่นความนา ไปป่าว่าลูกนามาช่วยแปลงฝาย...²

4. หมื่นล่านา ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานเกี่ยวกับไร่นากับระบบนาเหมือง

¹สิงชะ วรณสัย ปรีวรต กฎหมายพระเจ้าล้าน วิทยาลัยครูเชียงใหม่, หน้า 3

²ปรากฏรายละเอียดอยู่ใน กฎหมายมังรายศาสตร์อวทาน 25 ฉบับ วิทยาลัยการ อ.เมืองเชียงใหม่ พิมพ์เผยแพร่โดย คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หน้า 12, และ คลองพิจารณาแก่งถ้อยชนคำ เอกสารงานวิจัยการถ่ายทอดคัมภีร์โบราณ โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518 หน้า 43

นาฝาย ตลอดจนฤดูกาลทำนา ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วย ชุนนายฝาย¹

5. เลียบน้ำ ทำหน้าที่ตรวจตราดูแลระบบนาเหมืองนาฝาย ควบคุมการจัดแบ่งน้ำ การระบายน้ำให้ชาวบ้านได้รับน้ำเท่าเทียมกันโดยตลอดทั้งระบบ ตำแหน่งดังกล่าวนี้อาจจะมีการจัดตั้งเปลี่ยนแปลงกันไปเป็นครั้งคราว หรือมีการแต่งตั้งอย่างถาวรไปเลยก็ได้ แต่ไม่พบหลักฐานแน่ชัดนัก นอกจากในมังรายศาสตร์อาหาร 25 กล่าวไว้ว่า เลียบน้ำเป็นตำแหน่งที่กำหนดขึ้นมารับผิดชอบเพื่อป้องกันปัญหาการทะเลาะวิวาทที่เกิดขึ้นจากการแบ่งปันน้ำ²

6. ล่ามน้ำ หรือล่ามเหมือง ทำหน้าที่เป็นผู้นำข่าวสารต่าง ๆ จากนายฝาย ในส่วนเกี่ยวกับหมายกำหนดการนัดประชุม นัดวันเวลาในการขุดลอกเหมืองสร้างฝายไปบอกกับสมาชิกหมู่บ้าน

ตำแหน่งขุนนางเหล่านี้ ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า มีการสืบทอดตำแหน่งกันอย่างไร ทราบแต่เพียงว่าชื่อยศ ตำแหน่งของขุนนางเหล่านี้จะบอกให้ทราบถึงหน้าที่ได้อย่างชัดเจน เช่น นายฝาย ฯลฯ เป็นต้น

ระบบนาเหมืองนาฝายแบบประเพณีดั้งเดิมในสังคมล้านนา เป็นระบบที่ชาวบ้านร่วมแรงงานกันสร้างฝายขึ้นทดน้ำจากแม่น้ำลำธาร และส่งไปตามลำเหมืองที่ชาวบ้านร่วมกันขุดขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายหลักที่การระบายน้ำ ส่งน้ำสำหรับพื้นที่นา มีกษัตริย์ ขุนนาง เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ การบริหาร เพื่อผลทางการเกษตรกรรมและการเมือง ความมั่นคงของสังคม โดยเข้ามาเกี่ยวข้องกับลักษณะการประสานประโยชน์ การประสานงานกับชาวบ้าน และคอยออกกฎหมายมาควบคุมเหมืองฝายสำหรับชาวบ้านยึดถือปฏิบัติ ซึ่งเป็นลักษณะการรวมกลุ่มสังคมที่มีชาวบ้านร่วมแรงงานกัน โดยมีกษัตริย์และขุนนางคอยช่วยเหลือ มองเห็นความสำคัญ และจำเป็นของระบบที่ปรากฏมีมานานแต่โบราณ

¹ ฎรายละเอียคใน มณี พยอมยงค์ เรื่องเดียวกัน หน้า 43

² มังรายศาสตร์อาหาร 25 หน้า 12